

De link tussen het boeddhisme en de verbondenheid in de Nederlandse maatschappij

Vak: Boeddhisme in Mens en Maatschappij
Docent: prof dr. A. van der Braak
Student: Marjolein Shiamatey (2073455)

Marjolein Shiamatey (2073455)

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Verbondenheid en het boeddhisme	4
Verbondenheid in vijf lijnen	4
Verbondenheid en de sangha	5
Verbondenheid en sangha leidster Margriet Messelink	5
Verbondenheid en het boeddhisme light	6
Conclusie	7
Bijlage	8
Literatuur	10

Voorwoord

In de onze hedendaagse maatschappij staan we steeds individualistischer. We weten amper nog wie er naast ons woont en spontaan een praatje maken is iets van gisteren. Voortdurend zijn we bezig met de "ik wil". Ik wil deze carrière, ik wil een goede plek als ik naar het theater ga, ik wil niet gestoord worden in de trein etc. Deze "ik" wordt in het boeddhisme gezien als het ego, die het gevoel van inclusiviteit in de weg staat. Met andere woorden: ons oog en respect voor de ander, maar ook voor andere culturen en religies.

Via meditatie kunnen wij leren deze ego iets minder prominent aanwezig te laten zijn. Dit stelt je in staat meer te kunnen genieten van alledaagse dingen. Dat genieten komt vooral voort uit het feit dat door het loslaten van de "ik" men zich verbonden voelt met alles en iedereen. Mensen die dat ervaren zullen de maatschappij beter maken omdat zij beseffen dat een ander gelukkig maken net zo belangrijk is als jezelf gelukkig maken. Het boeddhisme zou daarom bij kunnen dragen aan het verbondenheidsgevoel in onze hedendaagse maatschappij.

In dit verslag zal worden ingegaan op de volgende vraag:

Hoe kan het boeddhisme de verbondenheid in de hedendaagse Nederlandse maatschappij vergroten?

Deze vraag zal beantwoord worden door in te gaan op wat verbondenheid betekent in het boeddhisme, vijf lijnen waardoor het boeddhisme bijdraagt aan die verbondenheid, de rol van de sangha, de visie van sanghabegeleidster Margriet Messelink en de bijdrage van het boeddhisme licht aan de verbondenheid. De informatie in dit verslag is ontleend aan hoorcolleges van André van der Braak en een gesprek met Margriet Messelink.

Verbondenheid en het boeddhisme

Verbondenheid is een belangrijke ervaring in het boeddhisme. Hoewel er veel verschillende soorten stromingen binnen het boeddhisme zijn kan er worden gezegd dat het einddoel hetzelfde is; namelijk de verlichting bereiken. Verlichting, nirwana, betekent letterlijk uitdoven (van alle concepten). "Een verlicht persoon is dus iemand die alle ideeën, alle concepten heeft leren doorzien en heeft losgelaten. Door deze "bevrijding" wordt er puurheid en volmaaktheid van geest bereikt. Hierdoor ontstaat er een diep inzicht in de aard van alle dingen wat leidt tot volledige wijsheid (Prajna), oneindig medeleven (Karuna) met alles wat leeft, en daardoor ook volledige blijmoedigheid."¹ Om deze "toestand" te bereiken probeert men via meditatietechnieken, zoals het trainen van liefdevolle aandacht en concentratie, een diep inzicht te ontwikkelen. Wat vaak het resultaat van het beoefenen van meditatie is dat men zich meer verbonden gaat voelen met de mensen en de natuur. Ervaren van meer inclusiviteit gebeurt ook wanneer er nog geen verlichting is bereikt. Via een hele individualistische manier is het boeddhisme dus in staat om er zorgen dat een individu zich meer verbonden voelt.

Hoewel meditatie iets is wat je alleen kunt doen, zie je dat het mensen steunt om daar een gemeenschap om heen te bouwen. Dit worden sangha's genoemd. In een sangha komen mensen samen om te mediteren onder leiding van meestal een meester. In Nederland zijn er meerdere sangha's die zich onderscheiden in welke stroming binnen het boeddhisme wordt aangehangen. De verbondenheid die wij hier zien is dat binnen een sangha de leden zich met elkaar verbonden voelen omdat zij samen bezig zijn met uitoefenen van het boeddhisme.

De verbondenheid in het boeddhisme werkt dus twee kanten op. Enerzijds wordt het verbindingsgevoel versterkt in de individu door middel van meditatie. Anderzijds wordt er om die meditatie heen een gemeenschap gevormd.

Verbondenheid in vijf lijnen

Het boeddhisme laat zich in veel hokjes passen. Dit is een van de redenen waarom het in Nederland wortel heeft kunnen schieten.² De bijdrage van het boeddhisme aan de verbondenheid in Nederland vindt dan ook plaats via vele deuren. Deze zijn volgens Andre van der Braak, hoogleraar boeddhistische filosofie aan de Vrije Universiteit, in vijf lijnen te verdelen.

De eerste lijn is de academische lijn: Momenteel kan men aan de Vrije Universiteit de opleiding tot geestelijk verzorger volgen in de boeddhistische context. Deze geestelijk verzorger zullen op allerlei manieren kunnen bijdragen om de realisatie van inclusiviteit in individuen te versterken.

De tweede lijn is die van de kunstenaars: Kunstenaars die zich bezig houden met het boeddhisme kunnen mensen inspireren of helpen herinneren aan de onderlinge afhankelijkheid van alle dingen.

De derde lijn is de lijn van de theologische beeldvorming: Hedendaags ziet men dat er veel dialoog is tussen de verschillende religies. Ook is er een groep mensen, monisten, die het boeddhisme ziet als de sleutel om alle religies met elkaar te

¹ Onbekend. Verlichting (Boeddhisme). Geraadpleegd op 21 juni 2013, <http://www.sjanghai.com/?p=infoabc&loc=4&cat=5&single=502>

² Braak, A. van der (2013). Hoorcollege Boeddhisme in Mens en Maatschappij.

verbinden. Zij vinden dit mogelijk omdat het boeddhisme geen "God" kent en daarom vrij is van mythologie. Het boeddhisme zou daarmee ten grondslag liggen aan elke andere grote religie in het Westen.

De vierde lijn is de lijn van de beoefenaars: Een algemeen effect van het mediteren is dat men de inclusiviteit gaat inzien.

De vijfde lijn is de lifestyle lijn ook wel boeddhisme "light": Een voorbeeld hiervan is het hebben van een boeddhabeeld zonder dat men echt beoefent. Hieronder vallen ook de mindfulness trainingen. Deze creëren verbondenheid doordat mensen, wat zij leren in een training of wat zij reflecteren als zij stil staan bij een boeddhabeeld, kunnen delen met andere mensen. Hierdoor kunnen disconnecties zoals ruzies of burn-outs mogelijk voorkomen worden.

Verbondenheid en de sangha

Zoals eerder geconcludeerd is zijn er in Nederland meerdere sangha's. Bijna 80 van die sangha's valt onder de stichting Leven in Aandacht. Dit is een Nederlands-Vlaamse gemeenschap die in de traditie van zenmeester Thich Nhat Hanh meditatie en leven in aandacht beoefent. De stichting houdt zich bezig met het organiseren van retraites en nodigt leraren uit. Daarnaast wordt er geld ingezameld voor ontwikkelingsprojecten in Vietnam. Ook gaat een deel van het verzamelde geld naar de internationale Plum Village gemeenschap van Thich Nhat Hanh. (Zie bijlage voor meer informatie omtrent Thich Nhat Hanh en de stichting Leven in Aandacht)³

Het is niet verrassend dat het boeddhisme in staat is verbondenheid in de hedendaagse maatschappij te vergroten door het creëren van sangha's. Dit verschilt in wezen niet van het verbondenheidsgevoel dat te vinden is in elke (sport) club. Om uit te vinden of het effect van de sangha's ook verder reikt dan de actieve leden is gekeken naar de sangha in Almere.

Verbondenheid en sanghaleidster Margriet Messelink

Deze sangha is aangesloten bij stichting Leven in Aandacht en wordt begeleid door Margriet Messelink.

De sangha die zij begeleidt bestaat uit 12 –20 mensen die wekelijks samenkomen. In de bijeenkomsten wordt gemediteerd in de traditie van Thich Nhat Hanh. Hieronder valt onder andere ook de rituelen en het delen van informatie. Messelink gebruikt de rituelen uit het boeddhisme om een situatie te creëren waarin je dieper tot jezelf kunt komen. Het geeft een stuk rust en vertrouwen. Doordat de mensen weten waar ze aan toe zijn, zijn ze beter in staat zich beter te focussen op de oefening.

De personen die zich verbonden hebben aan deze sangha zijn daar voor verschillende redenen. Sommige mensen proberen een ervaring te krijgen die voorbij gaat aan het alledaagse. Een ander groep is levensmoe en probeert in de sangha de zin van het leven te vinden. Weer een andere groep wil beter met agressie om kunnen gaan. Kortom de individuele doelen verschillen, maar de oefeningen van Nhat Hanh kan er op elk niveau beoefend worden. Messelink probeert de individuele problemen aan te pakken in een groepsproces. Afhankelijk van het algemene sentiment van de groep worden de oefeningen aangepast. Wat hieruit blijkt is dat het in wezen dus niet verschilt van een groep individuen die samen iets doet. Toch kan deze sangha wel degelijk bijdragen om de verbondenheid te vergroten in de maatschappij. Dit gebeurt via de individuen. Wanneer iemand bijvoorbeeld in een sangha ervaart hoe het leven op een meer vreugdevoller manier te ervaren kan hij/zij dat inzicht buiten de sangha delen.

In een sangha wordt het boeddhisme beoefend dat als religieus kan worden beschouwd. Het boeddhisme heeft echter wel een specifieke potentie die het mogelijk maakt om verbondenheid te ervaren die niet gerelateerd hoeft te zijn aan een "religie". Die potentie zit hem in de meditatie technieken en op het bieden van een ander perspectief op de wereld. Dat steeds meer mensen zich verbonden voelen met het gevoel dat het boeddhisme uitstraalt komt tot uiting in een toenemende mogelijkheid om boeddhabeelden te verkrijgen. Het boeddhabeeld heeft een

³ Onbekend. Stichting in Leven in Aandacht. Geraadpleegd op 15 juni, <http://www.aandacht.net/stichting-leven-in-aandacht>

bepaald imago dat geassocieerd wordt met rust en dat spreekt mensen aan. Vaak weten de mensen die zich bezig houden met dit "light" boeddhisme maar weinig van het boeddhisme af.⁴

⁴ Velde, P. van der, (2013). Boeddha in het tuincentrum. Zoetermeer: Meinema.

Verbondenheid en het boeddhisme light

Van de lijnen die eerder beschreven zijn is de vijfde lijn een toegankelijk route om meer verbondenheid in de Nederlandse maatschappij te creëren. Volgens Messelink is dit boeddhisme light zeker niet een mindere variant van het boeddhisme. Dit omdat ook het boeddhisme light de mensen verder helpt om liefde, mededogen en inclusiviteit te ervaren. Uiteindelijk, zo meent Messelink, is de weg naar verlichting dat je een gelukkig leven leidt. Haar mening komt ook overeen met wat in het boeddhisme “upaya” (vaardig hulpmiddel) wordt genoemd. Dat komt neer op het idee dat de Boeddha zijn lesmethode aanpast aan wie hij voor zich heeft.

Boeddhisme light en het bedrijfsleven

We zien dus dat de lesmethode verschillend kan zijn en dat het aanbieden van een meditatie cursus bij een Rabobank gezien kan worden als een vorm van het boeddhisme. Volgens Messelink is er echter een probleem met sommige van deze cursussen omdat zij een doel verschuivend karakter hebben. Zo meent zij dat het belangrijk is dat je in meditatie focust op het voelen van vreugde en op het aanvaarden van het lijden. Het focussen op het voelen van vreugde gaat vaak gepaard met creëren van een rustig gevoel. Het focussen op het aanvaarden van het lijden kan een moeilijk proces zijn waar men zeker in het begin onrustig van kan worden. Om op de lange termijn in staat te zijn vreugde te aanvaarden is het nodig om beide kanten te beoefenen. Messelink drukt dit concept als volgt uit. Als je van een plant wilt genieten moet je ook weten hoe je hem verzorgt, anders sterft hij. Een plant heeft voldoende licht (vreugde) nodig, maar ook modder (lijden) om te kunnen groeien. Lijden en vreugde zijn beide nodig om gelukkig te kunnen leven. Mededogen, liefde en inclusiviteit groeien door vreugde, maar ook door lijden. Door niet alleen het plezier volledig te aanvaarden, maar ook het lijden, ontwikkel je, door diep luisteren en diep kijken, een steeds vollediger inzicht in de ware aard ervan. Hierdoor is het mogelijk om steeds meer concepten los te laten. Dit geeft opluchting, bevrijding, innerlijke vrede, inclusiviteit, diepe vreugde. Messelink levert kritiek op het feit dat in sommige cursussen alleen aandacht wordt geschonken aan het ervaren van geluk.

Wanneer er wel aan beide kanten aandacht wordt geschonken kan dit leiden tot een innerlijk conflict. Dit omdat de inclusiviteit die in het boeddhisme zo belangrijk is niet overeenkomt met wat in onze individualistische maatschappij belangrijk is. Een voorbeeld zal dit duidelijker maken.

Zo vertelt Messelink het verhaal van de verkoper die bij de bank werkt. Hij is getraind om beter te verkopen ten koste soms van de klant. Wanneer deze verkoper door het volgen van een meditatiecursus zich realiseert dat deze manier van verkopen de bron is van een innerlijk conflict, kan hij besluiten om zijn baan op te zeggen. Hij kan ook besluiten om zich in te zetten om een andere bedrijfsstrategie te initiëren die het mogelijk maakt dat klanten niet worden misleid. Op deze manier zou hij via het boeddhisme kunnen bijdrage aan het creëren van een maatschappij die meer rekening houdt met de inclusiviteit van alles.

Boeddhisme light en middelbare scholen

Afsluitend zullen wij nog een voorbeeld bekijken hoe het boeddhisme light toegepast kan worden op middelbare scholen om meer verbondenheid te creëren in een klas. In de bijlage “Maatschappelijk probleem: voortijdige schoolverlaters” staat een uitgebreid verslag van de oorzaken van voortijdige schoolverlaters. Een van die oorzaken is te herleiden tot het samenkomen van drie soorten ontwikkelingen in

een scholier. De eerste ontwikkeling heeft te maken met zoeken naar betekenis in het leven. Volgens Anbeek verwijst betekenis naar: "dat wat belangrijk is voor een individu, en ook breder, voor een cultuur of een institutie." Zij beschrijft het als een "richtinggevende kracht die mensen langs heel verschillende wegen voert." Volgens sociale wetenschappers is "het vinden van betekenis een noodzakelijke conditie voor een productief en gelukkig leven"⁵

Volgens Anbeek zijn er drie verschillende niveaus te onderscheiden als het gaat om betekenis:

1. Alledaagse betekenis: korte termijn (b.v. de afwas doen)
2. Omvattende betekenis: lange termijn (b.v. carrière planning)
3. uiteindelijke betekenis: De betekenis die verder reikt dan het hier en nu.⁶

Op de basisschool is men vooral bezig met de alledaagse betekenis. Op de middelbare school wordt ineens de omvattende betekenis belangrijker; men vraagt zich af wat men moet doen in zijn leven. Tegelijkertijd is men bezig met het ontwikkelen van een eigen identiteit. En zo voegt Messelink eraan toe; er is een drang om nieuwe dingen uit te proberen. Het samenkomen van deze drie aspecten kan negatief uitpakken wanneer men zich verliest in bijvoorbeeld drugs of het voortijdig stoppen met school.

Volgens Messelink kan het boeddhisme helpen om een omgeving in de klas te creëren waarin dit soort zaken te bespreken zijn. Wat hier voor nodig is, is dat men zich op zijn gemak voelt in de klas. Dat hij/zij een zekere vorm van verbondenheid ervaart. Dit kan, zo stelt Messelink, door de mentoren op te leiden tot "mini zenmeesters". Tools uit het boeddhisme zouden de mentor moeten helpen om uit de strijd met de leerling te blijven. Wanneer een mentor bekend is met de technieken uit het boeddhisme kan hij/zij deze overdragen aan zijn klas om deze harmonieuzer te maken. Ook zal hij beter in staat zijn om leerlingen met problemen te signaleren en te helpen zo meent Messelink.

Conclusie

We hebben gezien dat het boeddhisme verschillende vormen kent waarvan we het diepst zijn ingegaan op het boeddhisme light. In het boeddhisme light zagen we hoe via cursussen, die het boeddhisme als leidraad nemen, potentieel harmonie in de klas gecreëerd kan worden en bedrijfsstrategieën veranderd kunnen worden. Ook hebben we het boeddhisme in Nederland ingedeeld in vijf lijnen die ieder op een eigen manier kan bijdrage om de verbondenheid in de hedendaagse Nederlandse maatschappij te vergroten. Concluderend kan men het volgende constateren. Het boeddhisme kent vele uitwerkingen maar daaraan ten grondslag ligt altijd het individu. Deze persoon zal via het boeddhisme zich meer verbonden kunnen voelen met alles en iedereen. Op deze manier zal/hij bijdragen aan het versterken van het verbondenheidsgevoel in de maatschappij. Dat effect kan versterkt worden door meer mensen kennis te laten maken met het boeddhisme. Enkele mogelijkheden van routes hebben wij doorgenomen. Hoewel in het boeddhisme het loslaten van het ego zo prominent aanwezig is, heeft men het ego nodig om tot die realisatie te komen.

Daarnaast moet worden opgepast dat het boeddhisme niet een te grote doelverschuiving ondergaat. Het effect van het creëren van verbondenheid zal verloren gaan als alleen op het geluk aspect van het boeddhisme wordt gefocust. Het andere aspect, de confrontatie met het innerlijk conflict, kan een moeilijk proces zijn. Hiervoor is juist het bestaan van een sangha zo belangrijk. De

⁵ Anbeek, C., (2003). Zin in Zen. Rotterdam: Asoka.

⁶ Anbeek, C., (2003). Zin in Zen. Rotterdam: Asoka.

gemeenschappen zal de maatschappij moeten helpen herinneren dat het boeddhisme meer is dan een boeddhabeeld in de tuin.

avdbraak 01-07-13
14:52

Waarom heb je al deze informatie in een bijlage gezet en niet in de hoofdtekst verwerkt? Dat zou veel beter zijn!

Bijlage

Wie is Thich Nhat Hanh?

Thich Nhat Hanh is in 1926 geboren in Zuid-Vietnam. Op zijn zeventiende jaar treedt hij in het Tu Hieu klooster. Hier wordt hij onderwezen in zowel de Theravada als de Mahayana boeddhisme. Nhat Hanh studeert daarna religie in de VS en keert in 1961 terug naar Vietnam waarna hij de Van Hanh universiteit opricht. Nhat Hanh zet zich tijdens de Vietnam oorlog actief in om hier aan te maken. In zijn vredesactivisme koos hij geen partij. In 1966 werd hem afgeraden terug te gaan naar Vietnam, zijn leven loopt gevaar. Hij vestigt zich in Zuid Frankrijk waar hij een meditatiecentrum op richt Plum village⁷ In 2005 is hij voor het eerst weer teruggekeerd naar Vietnam.⁸

Stichting Leven in Aandacht

St. Leven in Aandacht bestaat momenteel uit bijna 80 sangha's en is nog steeds aan groeien. Deze sangha's onderscheiden zij in drie groepen:

- Lokale sangha's: Hieronder valt de sangha in Almere
- Landelijke sangha's: Hieronder vallen de onderwijssangha, de sangha van hulpverleners en de vredesangha.
- Wake Up: Een jongerensangha⁹

De Sangha in Almere

De Sangha in Almere is gevestigd op de Trinidadstraat waar Margriet Messelink in haar eigen huis iedere dinsdagavond van 19:45 tot 21:45 geïnteresseerden ontvangt. Zij volgt met hen een cyclus van 5 dinsdagen:

"De eerste dinsdag van de maand is er in aandacht zitten, bewegen en lopen; lezen van een tekst en geleide meditatie.

De tweede dinsdag is er in aandacht zitten, gevolgd door een lezing van Thich Nhat Hanh via DVD met tussendoor een loopmeditatie.

De derde dinsdag is er in aandacht zitten, bewegen en na een gelezen stukje in een boek, delen over wat je hierin heeft geraakt, waar je een vraag over hebt. Dit jaar lezen we Het Hart van Boeddha's leer.

De vierde dinsdag lees je thuis de afgesproken pagina's, als voorbereiding op de volgende boekbijeenkomst.

De vijfde dinsdag is er diepe ontspanning"¹⁰

De meditatieavond in Almere

Op 11 juni 2013 bevind ik mij om 19:45 op de Trinidadstraat in Almere om een "tweede" dinsdag bij te wonen bij de boeddhistische sangha in Almere. Met mij is er

⁷ Anbeek, C., (2003). Zin in Zen. Rotterdam: Asoka.

⁸ Onbekend. Biografie Thich Nhat Hanh. Geraadpleegd op 16 juni 2013, <http://www.aandacht.net/thich-nhat-hanh/biografie>

⁹ Onbekend. Stichting in Leven in Aandacht. Geraadpleegd op 15 juni 2013, <http://www.aandacht.net/stichting-leven-in-aandacht>

¹⁰Onbekend. Sangha's in Nederland. Geraadpleegd op 15 juni 2013, <http://www.aandacht.net/sanghas/sanghas-in-nl/flevoland/almere>

nog een ander persoon die dag voor het eerst meedoet. Samen worden wij verwelkomd door Margriet Messelink die voor ons de deur opent. De avond begint met een kopje thee in de keuken waar wij worden uitgenodigd in contact te komen met nog zes andere leden die al langere tijd deel uit maken van deze sangha. Om 20.00 begint het "ritueel". Wij lopen, met ons theekopje, naar de kamer waar zich stoelen of kussen bevinden. Wij zoeken een plek uit en gaan zitten. Zij geeft een overzicht van wat er die avond op het programma staat en we starten met wat stretch oefeningen. Vervolgens keren wij terug naar onze plek waar wij, na het slaan op de grote bol, beginnen met mediteren. Deze wordt begeleid door Margriet. Na een meditatie van 10 minuten gaan wij verder met kijken van een speech van Thich Nhat Hanh. Er is een persoon die aantekeningen maakt, maar de rest luistert in stilte. Na 45 minuten doen wij een loop meditatie en keren we terug naar onze plek om de rest van zijn speech af te luisteren. De avond wordt afgesloten met gelegenheid om je gedachten te uiten. Dit wordt gedaan in een kring, waar allereerst volgens een bepaald ritueel thee wordt ingeschonken. Na een formele afsluiting keren wij terug naar de keuken waar nog wat wordt gekletst voordat iedereen naar huis vertrekt.

Maatschappelijk probleem: voortijdige schoolverlaters

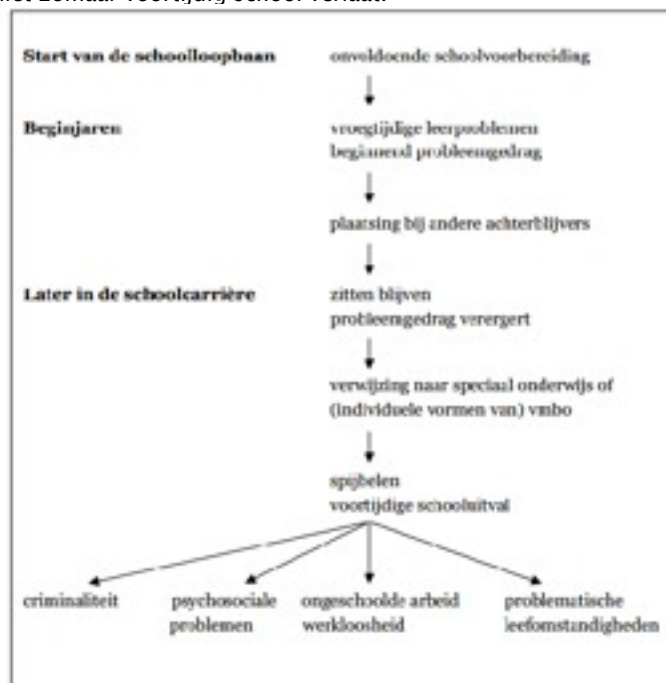
In 2011/2012 waren er in het voortgezet onderwijs (VO) en het middelbaar beroeps onderwijs (MBO), precies 36.250 voortijdige schoolverlaters¹¹. Dit is 2.7% van het totale aantal deelnemers in deze vormen van onderwijs. Dit percentage wordt elk jaar lager. Dit is onder andere te danken aan de inzet van de politiek om dit probleem aan te pakken. Zo is er ingezet op de beschikbaarheid van voldoende stageplaatsen en doorstroom van de leerlingen uit het voortgezet onderwijs naar het mbo. De doelstelling van het kabinet is om in 2013/2014 maximaal 25.000 voortijdige schoolverlaters te hebben. Met de huidige trend is deze doelstelling zeker haalbare kaart. 15 januari 2013 is bekend geworden dat het aantal voortijdige schoolverlaters opnieuw gedaald is met zo'n 6%.¹²

Voortijdige schoolverlaters is in mijn optiek een extreme vorm van het probleem waar jongeren tegen aan lopen. Ongeveer 4 jaar geleden behaalde ik mijn diploma van VO. Hoewel ik dan geen "drop-out" ben erken ik de problemen die mogelijk zullen leiden tot het voortijdig verlaten van school. In het artikel van Nienke Holter van het Nederlands Jeugd instituut zijn er een aantal risicofactoren te definiëren die samenhangen met voortijdige schoolverlaters. Een aantal van die risicofactoren betreffen: Etniciteit, cognitieve prestaties, handicaps en stoornissen, persoonlijkheidskenmerken, gezinskenmerken en omgevingsfactoren. De uiteindelijke drop-outs hebben vaak te maken met een opeenstapeling van factoren weergegeven in afbeelding 1. Uit deze afbeelding wordt vooral duidelijk dat men

¹¹ Jongeren tussen de 12 en 23 jaar dat zonder startkwalificatie het onderwijs verlaat.

¹² Onbekend. Meer jongeren met diploma van school. Geraadpleegd op 15 juni 2013, <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/01/15/meer-jongeren-met-diploma-van-school.html>

niet zomaar voortijdig school verlaat.¹³

Literatuur

¹³Holter, N. Oorzaken van voortijdig schoolverlaten. Geraadpleegd op 15 juni 2013, http://www.nji.nl/nji/dossierDownloads/Risicofactoren_VoortijdigSchoolverlaten.pdf